

SEVİNC QARAGÖZOVA
ADIU
sevinc@mail.ru

MƏTN DİLÇİLİYİNDƏ PROSADİK AMİLLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ KOQNTİV, DİL, KOMMUNİKATİV İNFORMASIYALARIN BU SAHƏDƏ ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: prosodiya, mətn, dilçilik, struktur-semantik, bədii ədəbiyyat

Ключевые слова: просодия, текст, лингвистика, структурно-семантика художественная литература.

Key words: prosodic, texte, linguistic, structur-semantic, artistic belles-lettres.

Bədii dil ədəbi dilin başqa üslublarından özünün estetik ekspressiv xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bədii əsərin dili axıcı və cəlbedici, estetik cəzətdən yüksək keyfiyyətə malik olmalıdır.

Ədəbi dilin başqa üslublarından fərqli olaraq, bədii ədəbiyyatda hər birinin özünəməxsus, fərdi dili və üslubi olan sutərlər iştirak edir. Bədii dildə danışq dili ünsürləri işlənir. Danışq dili isə öz xüsusiyyətlərinə görə dildən fərqlənir. Burada dialoqlara daha çox yer verilir.

Son illər ərzində dilçilik tədqiqatların tamhüquqlu obyektinə çevrilmiş mətnə müraciət dil vahidlərinin məzmun tərəfinin öyrənilməsi üçün geniş imkanlar açır. Belə ki, dil, ünsiyyət vasitəsi və eyni zamanda, fikrin realizə olunması vasitəsi kimi, öz müxtəlif təzahür formalarında əqli prosesin qanunauyğunluqlarını əks etdirir. Bu qanunauyğunluqlar öz növbəsində obyektiv reallığın hadisələrini əks etdirirlər. Buna görə də mətnin nitq fəaliyyətinin məhsulu kimi tədqiqi bu prosesə daha dərinə nüfuz etməyə, həmçinin fikrin məzmununu və dil formalarını kommuniukativ prosesin təmin olunması məqsədilə bir bütövdə əlaqələndirən mexanizmlərin aşkarlanmasına imkan verir.

Mətni yalnız dilçilik deyil, həmçinin digər elm sahələri, məsələn, ədəbiyyatşünaslıq, üslubiyyət, sosiologiya tədqiq edir. Bu sahələrdən hər biri mətnə öz vəzifələrinə uyğun olaraq onun öyrənilməsinin müxtəlif üsullarını tətbiq etməklə müvafiq nöqteyi-nəzərdən yanaşır. Bu barədə R.Bartın maraqlı fikri var: «Mətnin bütün mənalərini aşkarlamaq mümkün deyil, o «sonsuzluğa açılmış», və heç bir oxucu, heç bir mövzu, heç bir elm onu bizim anlamımızda mənacə açılması prosesini dayandıra bilməz».

Dilçilikdə mətnə hazır məhsul, nitq-əqli prosesin nəticəsi kimi baxılır. «Mətn» termininin bir neçə işləm növü var. Bir tərəfdən «mətn» anlayışı, danışanın fikrinə əsasən, özlərində bitmiş mənanı ehtiva edən bir və yaxud bir neçə cümlədən ibarət hər hansı bir söyləmi təyin etmək üçün işlənir.

Digər tərəfdən isə bu terminlə hekayə, roman, məqalə və s. kimi nitq əsərlərini adlandırırlar. Ümumi qəbul olunan isə yalnız mətnin bir sıra vahidlərdən ibarət və əlaqəlilik, bitkinlik və daxili təşkilatlanma təzahürlərinə malik spesifik bir quruluş kimi başa düşülməsidir. R.De Boqrandanın fikrincə mətn «kommunikasiya prosesinə xidmət edən dilin müəyyən mənaya malik konfigurasiyalarıdır». Bu keyfiyyətdə həm ayrı-ayrı sözlər, həm də cümlələr iştirak edə bilər. C.Layons mətnə kontekstlə sıx əlaqədə baxır. O qeyd edir ki, «mətnlər, məhsulları olduqları kontekstlərin tərkib hissələridir. Kontekstlər isə, öz növbələrində, müəyyən situasiyalarda yazıçıların yaradıcılığı olan mətnlərin vasitəsi ilə yaradılır və daimi olaraq transformasiyaya uğrayırlar».

Bu istiqamətdə sonrakı tədbirlər müxtəlif tipli mətnlərə daha differensial yanaşmaya gətirib çıxarmışdır. Belə ki, artıq mətnin sərhədlərinin kifayət qədər dəyişək və onun bir söyləmədən çoxcildli əsərlərə qədər müxtəlif həcmdən ibarət olduğu qəbul olunur. İ.R.Qalperin mətni «başlığa və müəyyən məqsədəuyğun və pragmatik məramla malik leksik, qrammatik, məntiqi, üslubi əlaqələrin müxtəlif vasitəsilə birləşmiş bir sıra xüsusi vahidlər ilə birgə bitmiş və ədəbi işlənmiş nitq əsərini təşkil edən dil nişanlarının qaydalı və yazılı birliyi» kimi təyin edir.

Mətnin lingvistik nəzəriyyəsinin işlənməsi müasir dilçiliyin inkişafının ümumi inkişafı üçün aktualdır. Belə ki, bu cür mətn nəzəriyyələri kommunikativ proses modelini qurmaq üçün zəruridirlər. Mətnə kommunikativ fəaliyyət zamanı ötürülən üç informasiya tipi var:

Kognitiv informasiya – insanın psixiki fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş və işarə sistemləri ilə sosial şəkildə ifadə olunmuş dünya haqqında biliyidir. İnformasiyanın bu tipi, ilk növbədə, biliyin məzmunu ilə bağlıdır, o mətn ötürücüsünün subyektiv təsirindən azaddır və buna görə də səmərəli praktik fəaliyyəti üçün yararlıdır.

Dil informasiyası – dünya haqqında dil vahidlərindəki informasiyadır. Bu informasiya həmin vahidlərin referensial, qrammatik və pragmatik vahidlər mövcuddur. Dil informasiyasında əsas diqqət biliyin məzmunundan onun formasına yönəlir.

Kommunikativ informasiya isə mətnə ifadə olunmuş müəllif fikri haqqında informasiyadır, yəni bu, yalnız mətn ötürücüsünün şüurundakı qeyri-dil obyektləri haqqında məlumat deyil, həmçinin onun əks olunan hadisəyə şüurlu şəxsi qiyməti, eləcə də onun hissləri, emosiyaları və s. haqqında məlumata ehtiva edir. Kommunikasiya predmeti və yaxud nitq predmeti öz lüğət mənasında predmetik simasına malik mətn (növüdür) vahididir. Mətnin məzmunu onun kommunikasiya aktında iştirak edənlər tərəfindən necə inteqrasiya olunduğunu, yəni onun necə başa düşülməsini təyin edir.

Mətnin differensial təzahürlərindən biri kimi onun yazılı və yaxud şifahi səciyyəsi haqqında məsələ adi xarakter daşımır. Belə ki, bəzən prosodik elementlər mətnin tərkib hissələri kimi nəzərdən keçirirlər. Prosodik amllərin mətn dilçiliyinə mətnin differensial elementləri kimi daxil edilməsi sintaktik münasibətlərin öyrənilməsinə struktur-semantik yanaşma ilə izah olunur. Bu mətnin aktual üzvlənmə nöqtəyi-nəzərindən təhlilində daha da qabarıq şəkildə biruzə verir. Həm cümlə, həm də mətn intonasiyasından asılı olaraq dəyişə bilirlər. Eksentlərin tema-rematik yerdəyişməsi yalnız mətndə məzmun planının tərkib hissələri arasındakı nisbəti deyil, həmçinin tərkib hissələrini də dəyişir. Aydın ki, bir çox vacib amil mətnin məhz şifahi variantında (əgər o da mətn hesab edilərsə) realizə olunur. Mətni təşkil edən amil kimi prosodiya mətnin mühüm təhlil aspekti olan kommunikativ aspektdə nəzərdən keçirilməsi zamanı aktuallaşır.

Mətn məfhumu hər hansı bir digər anlayışda olduğu kimi bu hadisənin differensial təzahürlərinin tərifini tələb edir. Belə ki, differensial təzahürlərin yığımı bu məfhumun sərhədlərini aşır. Elə bu məfhumun tərfi haqqında fikir onun sərhədlərinin təyinini nəzərdə tutur. Sözü daxili formasına görə tərif (definisiya) sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi, göstərilməsi mənasını verir.

Təyin sözü latınca definition – definisio sərhədlərə alma deməkdir. Mətn termininin aktuallığı «mətn» məfhumunun tərfini şərtləndirir ki, bu da öz növbəsində bu reallığı təşkil edən təzahürlərin aşkarlanması zərurətini ortaya qoyur. Bu məsələyə dair ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, «mətn» anlayışı özlərində diferensial təzahürləri əks etdirən hissələrin yığımı kimi mövcud deyil.

İlk növbədə bu terminin birmənalı olmadığını qeyd etmək lazımdır. Mətn niq fəaliyyətinin digər kateqoriyaları kimi sintaktik iyerarxik sistemə daxil olur. Nəticədə digər linqvistik kateqoriyalarla onun arasında konkret qarşılıqlı münasibətlər zənciri qurulur. Bununla bərabər mətn, nitq vahidi olaraq özünü cümləyə nisbətən daha yüksəkdə duran sintaktik vahid kimi də aparır. Çünki o, dil səviyyəsində cümləyə münasibətdə həm struktur, həm də semantik planlarda daha genişşəxəli mürəkkəblik nümayiş etdirir.

Məlum ki, mətnin ən azı iki cümlədən ibarət olması ideyası fikri aparıcıdır. Çünki bir cümlə yalnız bir elementar predikativ məzmunundan ibarət müəyyən bir bütövdür. Digər tərəfdən, mətni yazıda fiksasiya olunmuş nitq əsəri kimi qəbul etsək, cümləni də mətn kimi hesab etmək olar. Öz-özlüyündə müstəqil cümlələr təşkil edən mətn komponentləri arasındakı semantik-struktur əlaqələri, münasibətləri təhlil etmək üçün onun müəyyən sintaktik məkandakı sərhədlərini, başlanğıc və son nöqtələrini göstərən bir meyar müəyyənləşdirilməlidir.

Ayrı-ayrılıqda mətn digər sintaktik vahidlər arasında çox maraqlı bir qarşılıqlı münasibətlər sistemi formalaşır. Belə ki, cümlə öz-özlüyündə heç

bir mənaya malik deyil və əgər digər elementlərdən izolə edilmişsə başa düşülə bilməz. Başqa sözlə o, yalnız mətn çərçivəsində konkret hadisə ilə bağlı öz mənasını əldə edir və faktiki virtual olaraq burada aktuallaşma qabiliyyətinə malik ola bilər. Mətn öz növbəsində, açıq sinif təşkil edir və onun bu sinfə mənsub müxtəlif variantları yaranır.

Beləliklə, mətn invariant rolunu oynayaraq dil modelləri olan cümlələrin nitq prosesində aktuallaşmasına kömək edir. Bu nitq prosesinin ən yüksək real göstəricisi olan mətnin təsvir etdiyi reallıq və variasiyaların əslində öz strukturundan çıxmasını təmin edir. Sintaktik törəmə ənənəsinə görə cümlə və mürəkkəb cümlə mətni əmələ gətirmir. Əksinə, mətn ontoloji prinsipinə uyğun digər sintaktik vahidləri formalaşdırır.

Ədəbiyyat

1. K.Abdullayev: «Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri». Bakı, 1999, səh. 246.
2. Ə.Abdullayev: «Mətni anlama modelləri». Bakı, 1999, səh. 345.
3. A.Babayev: «Dilçiliyə giriş». «Maarif» nəş. 1992, s. 12.
4. Q.Bəyzadə: «Mətn dilçiliyi» (Məqalələr və tezislər). B. «Qorqud», 1997, 799 səh.
5. A. Qurbanov: «Bədii mətnin linqvistik təhlili». Bakı, 1986, 397 səh.
6. M.Mahmudov: «Mətnin formal təhlili sistemi». Bakı, «Elm» nəşr. 2002, 242 s.

S.Karaguzova

The sphere of language units variation in the procodeic of speech act

Summary

The article touches upon the sphere of language units variation in the process of speech act on the materials of English and Azerbaijani languages. Here the author pays a special attention to the acoustic parameters of the adverbial modifier of purpose. According to the experimental analysis the author notes that the acoustic parameters of the adverbial modifiers of purpose in English and Azerbaijani are different. In Azerbaijani the place of the adverbial modifier of place is not fixed. It may be used in preposition, inner position and post position. In compared languages in speech act the sentences with adverbial modifier of purpose have got different semantic, syntactic and phonetic structures. They especially depend upon their informational weight.

The article deals with the common nature of sentence intonation which is the characteristic features of all languages, as well as the English and Azerbaijani languages. In the article an attempt is made to study the components of intonation in a general way which vary and acquire specific character in various languages.

С. Карагозова

**Сфера вариативности языковых единиц в процессе
просодического акта**

Резюме

В статье рассматриваются коммуникативная информация в процессе образования просодических элементов, а также лингвистических анализов текстов относящихся художественной литературы.

Статья посвящена сфере вариативности языковых единиц в процессе речевого акта на материала английского и азербайджанского языка. Автор уделяет особое внимание на акустические параметры обстоятельства цели.

Ссылаясь на экспериментальный анализ, автор отмечает что акустические параметры обстоятельства цели в английском и азербайджанском языках кардинально отличаются.

В азербайджанском языке позиции обстоятельства места не фиксирована, она может быть препозициональной, промежуточной или постпозициональной. Предложения с обстоятельством цели, сравниваемых языках обладают различной семантической, синтаксической и фонетической структурой. Они зависят в частности от информативного плана.

Rəyçi: Adilə Zeynalova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.